

Fra 'Empire' til europæiske menneskerettigheder: Frankrig, Storbritannien og den ny verdensorden (1945-2000)

MIKAEL RASK MADSEN, forskningslektor, Københavns Universitet, det Juridiske Fakultet og associeret forsker, Centre de sociologie européenne, Paris

From 'empire' to European human rights: France, Great Britain and the double production of a new world order (1945-2000)

The article analyses the rise of modern human rights in Europe with a focus on the transformation of law and society in France and the UK during the period 1945-2000. The article emphasizes particularly two decisive moments of modern human rights in Europe: The genesis of modern human rights law and activism in the aftermath of WWII and the rise of an increasingly progressive supranational European human rights regime which helped transform not only the practices of human rights in the member states but also the very idea of human rights in modern Europe. Methodologically and theoretically, the analysis is based on a structural constructivist approach which traces the emergence and transformation of human rights in Europe as an increasingly autonomous field of practice. It is the overall claim of the analysis that the rise of modern human rights in Europe can only adequately be understood by paying attention to the subtle ways in which the subject transformed – even mutated – since the re-launch of human rights as international and European law and politics following WWII.

Keywords: Menneskerettigheder, juridiske profession, internationalisering, Pierre Bourdieu

Ved en form for historiens ironi faldt afslutningen af Frankrigs og Storbritanniens status som kolonimagter sammen med internationaliseringen af netop det juridiske og politiske ideal, der om noget fremstår som disse civilisationers væsentligste bedrift: menneskerettighederne.¹ Produkt af såvel historiske omstændigheder som diplomatiske strategier indskriver fremkomsten af internationale menneskerettigheder sig i en strukturel ændring af det internationale samfund, hvor de to kolonimagter i en sidste manøvre søgte at præge efterkrigstidens internationale politik. Umiddelbart efter Anden Verdenskrig påberåbte de sig begge – til trods for deres i tiltagende grad svækkede positioner – fadderskabet til menneskerettighederne. Dette var navnlig tilfældet i forhandlingen af de to tekster, der indvarslede en ny international orden: Verdenserklæringen om Menneskerettigheder og Den Europæiske Menneskerettighedskonvention (EMRK). Og til trods for at afkoloniseringsens stridigheder snart kom til at overskygge de to landes mere direkte forsøg på at

1 Artiklen bygger på en revideret udgave af analysen publiceret i Madsen (2004b).

udbrede menneskerettighedernes universelle værdier, kom de alligevel af bagveje til at præge den diskurs om frihed og selvbestemmelse, der ironisk nok var rettet mod netop kolonimagterne selv; såvel den franske »messianisme républicain« som det britiske ideal om »liberalism« formede i høj grad den nye koloniale elite, der efter studieophold i Paris eller Oxford drog hjem for at realisere de højt besungne idealer. Og med støtte i Thomas Paines »Rights of Man«, erfaringerne fra *la Résistance* i baghovedet og ikke mindst bakket op af de nye stormagter, USA og Sovjetunionen, blev kravet om selvbestemmelse til et helt grundlæggende spørgsmål i kampen for national frihed. Men samtidig med at frihedskampen greb om sig i kolonierne, blev udviklingen af menneskerettighederne i FN-regi dog reelt bremset af Den Kolde Krig, der fik selv samme nye stormagter til hver især at forsøge at påtvinge organisationen deres egne ideologiske præferencer. Efterkrigstidens utopi om universelle menneskerettigheder fortabte sig forbavsende hurtigt i en serie af konfrontationer, hvor afkoloniseringens stridigheder og Den Kolde Krig gav gensidig næring til hinanden.

Ambitionen om at gøre menneskerettighederne til genstand for egentlig international regulering blev dog på samme tid – og mere succesfuldt – videreført inden for Europarådet, hvor Frankrig og Storbritannien igen indtog nøglepositioner. I dette nye europæiske forum, hvor påvirkningen fra Den kolde Krig og afkoloniseringen var mindre iøjnefaldende, kunne begge lande overbevise sig selv om, at EMRK-projektet mest af alt drejede sig om en udbredelse af deres respektive menneskerettighedstraditioner til det øvrige Europa: fra den politiske kultur omkring *libertés publiques* i Frankrig til det juridiske boldværk af *civil rights* i England. Mens denne form for konkurrerende juridiske imperialisme umiddelbart syntes at bære frugt, var det imidlertid selv samme »sidste dages imperier«, der som de første blev mødt af anklager ved de europæiske menneskerettighedsinstitutioner i Strasbourg, hvilket på sigt tvang dem til at ændre på både deres institutionelle orden og juridiske praksis. Det der på mange måder blev anskuet som angreb på selve disse landes suverænitæt og »raison d'État« blev ikke uden videre accepteret – men det overraskende bagslag fra den oprindelige sen-imperiale strategi var ikke til at overse ej heller til at undgå. Således fik den juridiske konstruktion, der oprindeligt var udtænkt som en eksportvare – med det formål at dæmme op for den ydre trussel som Sovjetunionen udgjorde og at etablere en varig europæisk fred – en boomerang-effekt på de nationale juridiske institutioner, der ikke desto mindre søgte at fastholde en vis kontrol med den.

Hvis denne proces skal sammenfattes i en enkel problemstilling, så er det, at menneskerettigheder altid på en eller anden måde angår staten. Det er også det, der i sidste ende forklarer den omfattende interesse – og modstand – som enhver forandring i beskyttelsen af menneskerettigheder har ført med sig siden efterkrigstiden. Enhver analyse af staten må imidlertid forholde sig til, at de gængse analytiske – og sproglige – kategorier til beskrivelse af staten langt fra er neutrale: De er i høj grad produceret og garanteret af staten selv med henblik på dens egen legitimitet og opdrift (Bourdieu – Christin – Pierre-Étienne 2000). At analysere staten er med andre ord at udsætte sig selv for statens *symbolske vold* i form af en omfattende – og prækonstrueret – definition af genstanden, der som væsentlig-

ste karakteristika har, at den slører lige så meget som den afslører (Bourdieu 1994, s. 101). Enhver retssociologisk analyse af menneskerettigheder må på en tilsvarende måde forholde sig til, at menneskerettigheder ikke blot er en særlig form for kritik af staten; menneskerettigheder er også – og har altid været – instrumentaliseret af staten: Siden Den Franske Revolution har menneskerettighederne været afgørende for transformationen af staten, da de var forudsætningen for både fremkomsten af moderne politik (jf. Thornhill 2007) og statens videre ekspansion som først retsstat og siden velfærdsstat. Dette rejser det helt grundlæggende spørgsmål om, hvordan moderne menneskerettigheder kan analyseres som en del af statens udvikling uden samtidig at blive reduceret til en ren – prækonstrueret – statslogik. I mere metodiske termer indebærer det udviklingen af en analytisk ramme, der kan frigøre undersøgelsen fra genstandens implicite statsortodoksi uden dog derved at unødigt forklejne den helt centrale rolle, som staten og politikken omkring statens forandring har spillet på området.

Som konkret analytisk strategi tager denne artikel udgangspunkt i en bredere forståelse af staten som både en national og international konstruktion, der er influeret af forskellige og konkurrerende aktører, som søger at præge den.² Det er på baggrund af en sådan problematisering af staten, at artiklen analyserer menneskerettigheder som et *felt* produceret i krydsfeltet mellem nationale retspraksissers internationalisering og fremkomsten af europæisk og international regulering – og sidstnævnte i høj grad som produkt af eksporten af nationale praksisser til det internationale niveau.³ Vægten er lagt på Storbritannien og Frankrig, da netop transformationen af de to lande i perioden 1945–2000 – fra kolonimagter til europæiske velfærdsstater – om noget illustrerer den gennemgribende effekt, som moderne internationaliserede menneskerettigheders gennembrud har haft. Metodisk benytter artiklen sig af den sociologi af rettens internationalisering, som er fremstillet i tidligere artikler (Madsen 2006a; Dezalay – Madsen 2006b). Med udgangspunkt i refleksiv sociologi søger analysen en dobbelt historisering af genstanden (jf. Bourdieu 1996): På den ene side bryder den med den etablerede kanon indenfor forskningsfeltet, hvor internationale menneskerettigheders fremkomst primært anskues som en juridisk institutionaliseringsproces, der blev påbegyndt umiddelbart efter Anden Verdenskrig; på den anden side bryder den med den herskende ortodoksi blandt mange af menneskerettighedsaktørerne, der (re)konstruerer deres handlinger ud fra en særlig medmenneskelig etik. Artiklen beskriver i stedet de internationale og særligt europæiske menneskerettigheders tiltagende

2 Her tages udgangspunkt i en forståelse af staten som »dissagregated«, som bygger på såvel Pierre Bourdieus arbejder og nyere statsvidenskabelig forskning. Hvad angår sidstnævnte er det særligt analyser af såkaldt 'multi-level governance' og 'transnational advocacy networks' som er relevante at inddrage. For en kort introduktion se Kauppi og Madsen (2007). Se også Madsen (2006a).

3 Artiklen beror på en omfattende empirisk udforskning af menneskerettigheder i Europa siden Anden Verdenskrig byggende på 175 længerevarende interviews udført i 6 europæiske lande med ledende aktører indenfor området samt inddragelsen af relevante historiske kilder og dokumentation. Se nærmere i Madsen (2005).

institutionalisering og autonomisering som en proces influeret af både mikro- og makroforandringer. Som en konsekvens af at institutionalisering og autonomisering per definition tager form som gradvise sociale processer, tager analysen udgangspunkt i de aktører, der indledningsvist søsatte de relevante idéer, og følger så disse idéers vej ind i den særlige institutionelle orden, som kendetegner moderne menneskerettigheder i Europa. I og med at artiklen behandler en relativ lang og kompleks social proces fremhæves særligt de afgørende momenter i denne historie og deres bagvedliggende sociale kontekst. Samlet er det artiklens mål at fremdrage det sociale element i menneskerettighedernes nyere historie og derved give en empirisk mere præcis fremstilling af deres slående forandring over de sidste godt halvtreds år.

Fra Utopia til den Den Kolde Krig

Menneskerettighedernes politiske og juridiske relancering efter Anden Verdenskrig var kendetegnet ved en kosmopolitisk begejstring, der manifesterede sig stærkest med Verdenserklæringen om Menneskerettigheder. Selve beslutningen om at navngive teksten »Verdenserklæring« (*Déclaration universelle*) og ikke »International erklæring« implicerede i sig selv en radikal redefinering af idéen om international ret, som foregreb den transnationalisering af menneskerettighederne, som skulle finde sted i de efterfølgende årtier. Hovedmanden bag denne subtile leksikale udvikling var René Cassin, juraprofessor, diplomat, særlig rådgiver for general de Gaulle i London under krigen og dommer ved det franske Statsråd. Med sine mange titler samt forbindelser til magtens indre korridorer forsvarede Cassin franske interesser ved FN's Menneskerettighedskommission med et engagement, der både var dybt personligt og professionelt. Som fransk statsborger med jødisk baggrund tog Cassins menneskerettighedspolitik udgangspunkt i hans egne høje tanker om Frankrig, som han betragtede som et forbillede i bestræbelserne på at universalisere såvel mennesket som retten (Agi 1980). Den endelige udarbejdelse af en *erklæring* (*Déclaration*) – i stedet for en *international bill of rights* – afspejler også, at det blev den franske opfattelse af menneskerettigheder, som den kommer til udtryk i den politiske arv fra Revolutionen og Dreyfus-affæren i modsætning til de anglesaksiske landes langt mere juridiske praksis udviklet i common law traditionen, der indledningsvist definerede *internationale* menneskerettigheder.⁴

Disse politiske og juridiske forskelle i grundopfattelsen af menneskerettigheder kom også til at udgøre et afgørende element i den videre kamp om at etablere den dominerende ekspertise og regulering på området. Fra britisk side var det særligt Cambridge-pro-

4 Debatten i FN om dette spørgsmål var selvfølgelig betydelig mere kompleks. I lang tid omtalte repræsentanterne i Menneskerettighedskommissionen rent faktisk projektet som »The International Bill of Rights«.

fessoren i folkeret, Sir Hersch Lauterpacht, der forholdt sig kritisk over for udarbejdelsen af store principielle erklæringer uden egentlig juridisk substans (Koskenniemi 2002, s. 398). Hvor han i mellemkrigstiden havde været del af de kosmopolitiske universitetskredse, der støttede op omkring Folkeforbundet, var hans arbejde for at skabe en reel verdensomspændende *juridisk* orden i efterkrigstiden i høj grad præget af, at store dele af hans familie var blevet forfulgt og dræbt af nazisterne. Men hvor Cassins idealiserede universalisme blev mere eller mindre accepteret af den politiske ledelse i Frankrig samt Udenrigsministeriet på Quai d'Orsay, blev Lauterpachts synspunkter anskuet som værende for ambitiøse af det langt mere pragmatiske *Foreign Office*. Og til trods for at han var kendt som forfatteren til de første betydelige værker om internationale menneskerettigheder, blev Sir Lauterpacht aldrig udnævnt til noget officielt embede på området. Han forblev på mange måder en one-man-army – om end distingveret – i jagten på den nye verdensorden.

Det britiske engagement inden for området var reelt domineret af *The Foreign Office's* egne juridiske rådgivere, der kun tillod de akademiske, juridiske eksperter at indtage rådgivende funktioner. Forholdet mellem juridisk pragmatisme i en diplomatisk tradition og en mere idealiseret – typisk akademisk – diskurs er helt centralt for at forstå de indledende forhandlinger og hvilke aktører og dagsordener, der havde gennemslagskraft. Den franske case er i denne sammenhæng interessant, da den tydeligt viser, at det var jurister med klare politiske og diplomatiske forbindelser, der blev de helt centrale aktører i denne sammenhæng. Dette er tilfældet med René Cassin men tillige eksemplificeret i udarbejdelsen af EMRK: Pierre-Henri Teitgen – justitsminister, tidligere modstandsmand og ledende medlem af partiet *Mouvement républicain populaire* (MRP – Folkelig republikansk bevægelse) – spillede ved den lejlighed en afgørende rolle som uafhængig ekspert med en portefølje af kontakter i netop alle de relevante politiske og juridiske miljøer. Den indledende institutionalisering af europæiske og internationale menneskerettigheder var tillige influeret af en tilsvarende social dynamik. René Cassin blev for eksempel udnævnt som dommer ved Menneskerettighedsdomstolen i Strasbourg, hvor han blev både Vicepræsident og Præsident for domstolen – i øvrigt på skift med de engelske repræsentanter, Lord Arnold McNair og Sir Humphrey Waldock.

De Internationale menneskerettigheders juridiske pionerer. En nærmere beskrivelse af to af de helt store foregangsmænd inden for menneskerettighedsområdet kan yderligere illustrere denne særlige dynamik mellem ret og politik. I egenskab af »professeur engagé« havde René Cassin allerede i mellemkrigstiden opnået en betragtelig erfaring med international ret og diplomati som aktivist for international fred og samarbejde: Han var fransk repræsentant i Folkeforbundet, medstifter af *Union fédérale des anciens combattants* (en sammenslutning af krigsveteraner fra Første Verdenskrig) og var aktiv i *La ligue française des droits de l'homme et du citoyen* (LDH – Den franske liga for menneske- og borgerrettigheder). Cassin var blandt de første, der sluttede sig til General de Gaulle i London, og var senere at finde blandt de forfatningsmæssige arkitekter bag Frankrigs Fjerde Republik. Han var i en årrække et centralt medlem af FN's Menneskerettighedskommission samt en af grundlæggerne af UNESCO. Hans evne til at arbejde både med magtens indre cirkler og civile organisationer gjorde ham i stand til at være kontakten – og bindeleddet – mellem det officielle politiske miljø og civile bevægelser og organisationer. Sidstnævnte så ham som en særdeles nyttig samarbejdspartner, der som talsmand – eller bannerfører – kunne overføre en symbolsk og juridisk magt til organisationer, som ellers primært fremstod i et modsætningsforhold til statsmagten.⁵

Modsat Cassins engagement, som var præget af en idealiseret idé om Frankrig som foregangsland, var drivkraften bag Sir Lauterpachts involvering i menneskerettighedsprojektet i høj grad et produkt af hans personlige historie. Som polsk jøde, der opnåede britisk statsborgerskab i 1931 – hvilket i sidste ende reddede ham fra Holocaust – personificerer Lauterpacht det skifte i fokus i international ret og politik, som krigen resulterede i, og det deraf følgende engagement i internationale menneskerettigheder.⁶ Hvor Cassin var en insider til den politiske verden, spillede Lauterpacht mere en dobbeltrolle på afstand af den politiske skueplads som både »højt estimeret professor« og »lærd praktiker inden for international ret«. Hans kritik af Verdenserklæringens manglende juridiske substans gik hånd i hånd med hans skift i interesseområde, der gav udslag i en stærkere og stærkere deltagelse i det praktiske arbejde inden for international ret. Han var således medlem af den britiske delegation under Nürnbergprocessen og rådgiver ved FN's hovedsæde. Endelig blev han udnævnt til dommer ved Den Internationale Domstol i Haag (1955-62), hvor han efterfulgte Lord Arnold McNair (1946-1955). Begge var tilknyttet det samme advokatfirma, 20 Essex Street, en af højborgene for international ret i begyndelsen af 1950'erne. Det var også sammen med McNair at Lauterpacht begyndte sin universitetskarriere ved London School of Economics for senere hen at blive udnævnt professor i Cambridge.

Uanset mobiliseringen af denne internationale juridiske intelligentsia så blev det internationale samarbejde om menneskerettigheder i praksis umuliggjort af de mere og mere hyp-

-
- 5 I efterkrigstiden var Cassin blevet en central aktør inden for international ret. Han var leder af flere organisationer, bl.a. Société de droit comparatif (1952-1956), Institut international des sciences administratives (1953-1956), Institut international des études et recherche diplomatiques (1956) og Association française pour le développement du droit international (1962-1967). I Frankrig blev han vicepræsident i Statsrådet (1944-1960) og derefter i et årti medlem af Forfatningsrådet (Conseil constitutionnel).
- 6 Inden han immigrerede til Storbritannien, studerede han jura og statskundskab ved Wiens Universitet, hvor han bl.a. fulgte undervisning hos Hans Kelsen. Se herom i særnummeret af *European Journal of International Law* (1997).

pige koldkrigskonfrontationer både i FN og rundt omkring i verden. Det blev derfor også i højere grad civile organisationer, der kom til at præge udviklingen på området. Historien om *l'Association internationale des juristes démocrates* (AIJD – Den internationale sammenlutning af demokratiske Jurister) er på mange måder symptomatisk for denne udvikling fra en kort periode præget af et kosmopolitisk utopia til Den Kolde Krigs fastlåsende ortodoksi. L'AIJD blev stiftet i 1946 under et møde i *la Cour de cassation* i Paris med deltagelse af flere højt estimerede jurister fra 16 lande, heriblandt fra både USA og Sovjetunionen. Organisationen var dog i begyndelsen mest præget af medlemmer, der aktivt havde deltaget i den franske modstandsbevægelse. Pierre-Henri Teitgen styrede mødet, under hvilket René Cassin blev valgt til formand. Initiativtageren til dannelsen af organisationen, den glødende kommunist og ophavsmanden til modstandsbevægelsens juridiske underafdeling, *Front national des juristes* (Juristernes nationale front), Joë Nordmann, blev valgt som generalsekretær (jf. Normann – Brunel 1996; Israël 2001).

Dette møde i 1946 tydeliggjorde også, at AIJD søgte at kombinere to væsentlige strømninger i tiden: jagten på international retfærdighed på baggrund af et universalistisk udgangspunkt og operationaliseringen af modstandsbevægelsens broderskab som ramme for en politisk aktivisme, der kunne søge større mål end dagligdags politik drevet af nationale og partipolitiske interesser. Idéen om at skabe en international juristorganisation på tværs af ideologiske skel var opstået under Nürnbergprocessen med det formål at fremme pacifisme og bekæmpe fascisme. Konkret søgte man at deltage i retssager og spille på den autoritet og legitimitet, som der kunne mobiliseres ved at engagere ledende jurister fra indflydelsesrige lande i politisk og juridisk set afgørende retssager. Men utopien fik dog en kort levetid. Denne form for juridisk kosmopolitisme – en »non-aligned legal internationalism« – blev snart fortrængt af et koldkrigsscenario af konkurrerende ideologier. Efter kun tre år fratrådte René Cassin som formand, og AIJD blev gradvist overtaget af en gruppering af franske og italienske advokater, hvoraf de fleste var medlemmer af deres respektive landes Kommunistpartier. Denne udvikling var også indskrevet i organisationens valg af mærkesager: Fra forsvaret af Julius og Ethel Rosenberg, over kampagnerne mod Mccarthyismen til det indædte forsvar for selvbestemmelsesret i kolonierne. Særligt sidstnævnte stod i direkte opposition til de strategier som *Quai d'Orsay* og *Foreign Office* havde benyttet sig af i deres forsøg på at kontrollere afkoloniseringens juridiske grundlag.⁷ Endvidere var det langt fra i overensstemmelse med den linje, som Cassin havde søgt indført via FN's Menneskerettighedskommission.

Med denne mere og mere politiske offensiv ind på det retlige domæne blev det snart klart for borgerlige jurister, at det var nødvendigt at lancere en juridisk modbevægelse for at sikre kontrollen med »de store retsprincipper«. Med finansiel støtte fra bl.a. CIA blev *The International Commission of Jurists* (ICJ – Den Internationale Juristkommission) flagski-

7 De store slag om Den Kolde Krigs retslige konsekvenser blev også afspejlet i Frankrig, især i retssagen mod Kravtchenko og David Rousset, hvor Nordmann optrådte som forsvarer.

bet i, hvad der reelt blev den »juridiske Kolde Krig«. I lighed med mange andre sociale bevægelser, der blev skabt med henblik på ideologisk modoffensiv i samme periode – ofte under indflydelse af *Congress for Cultural Freedom* – arbejdede ICJ for at bevare »den frie verdens« værdier ved at tage kampen op indenfor rettens særlige kulturelle domæne, og hovedsagelig i forhold til overordnede juridiske idealer: menneskerettigheder, retsstaten osv. (Tolley Jr. 1994, s 29 og 34; Dezalay – Garth 2002, s. 62f). Gennem mobiliseringen af prominente advokater fra en række lande, forsøgte ICJ at opbygge et transatlantisk netværk af juridiske notabiliteter, hvis kollektive autoritet skulle falde tilbage på ICJ og give organisationen en symbolsk status som en art »international højesteret«.

Denne form for blokpolitik indenfor menneskerettighedsområdet fik snart betydning for de nationale juridiske felter, hvor lokale afdelinger af de internationale organisationer blev oprettet. Hvor arbejdet for menneskerettigheder i Frankrig blev præget af den lokale franske afdeling af AIJD, var det tilsvarende juridiske felt i Storbritannien kendetegnet ved en relativ opsplitning mellem på den ene side den traditionelle venstreorienterede organisation *National Council for Civil Liberties* (NCCL), der var løst forbundet med AIDJ, og på den anden side JUSTICE, en nyere organisation, der havde forbindelser til ICJ. I skarp kontrast til de oprindelige idéer søsat lige efter Anden Verdenskrig kom menneskerettighederne derved til at medvirke til at overføre Den Kolde Krigs grundlæggende dikotomi til den nationale retspolitik.⁸

8 Den generelle betydning af disse udviklinger i de nationale juridiske felter skal yderligere ses i lyset af den relative nedgang for jurister inden for statsmagten, der var en følge af velfærdsstatens fremvækst i samme periode. På et strukturelt plan havde velfærdsstatens fremkomst den sociale effekt, at mange af de mere politiske entreprenante jurister søgte at internationalisere deres særlige ekspertise for at fastholde en vis adgang til det politiske spil. Det er velkendt at såvel retten som den juridiske profession oplevede en betragtelig nedgang som følge af de omfattende forandringer af staten i årene, der fulgte efter Anden Verdenskrig. I Frankrig blev den juridiske profession mødt med yderligere udfordringer. Den tyske besættelse og samarbejdspolitikken havde ikke alene fjernet grundlaget for en række politiske grupperinger på højrefløjen; begivenhederne stillede også spørgsmålstegn ved retten og den juridiske professions position på grund af den rolle, som Vichy-regimets juridiske administration havde spillet. Det til tider tvivlsomme retsopgør med kollaboratørerne bidrog ej heller til at genskabe rettens formelle autoritet (jf. Bancaud 2002). Mere overordnet markerede etableringen af den Fjerde Republik et farvel til »la République des juristes« bl.a. ved en total omlægning af rekrutteringen til den franske centraladministration ved oprettelsen i 1946 af l'École Nationale d'Administration (ÉNA) (jf. Gaudement 1970; Karpik 1995). Dertil kommer, at den franske velfærdsstats fokus på økonomiske og sociale rettigheder bidrog til en politisk devaluering af de retstatslige principper og derved juristers mulighed for at gøre karriere i den politiske arena på baggrund af deres professionelle kernekompetencer. I efterkrigstidens Storbritannien dannede Labour-regeringen det, der senere er blevet kaldt »the most radical administration of the century« (Abel-Smith – Stevens 1967, s. 258). Konsekvenserne af det nye *welfare*-program for den britiske juridiske profession var på mange måder sammenlignelig med situationen i Frankrig. Men velfærdsstatens fremvækst i Storbritannien medførte ikke kun, som i Frankrig, en devaluering af den juridi-

Til kamp for menneskerettigheder i imperiernes randområder

Det skulle snart vise sig, at spørgsmålet om afkolonisering reelt udgjorde den bedste mulighed for jurister til at genetablere menneskerettigheder som en politisk og juridisk emnekreds, der lå både ud over Den Kolde Krigs ideologiske dikotomier og indenfor deres egne særlige professionelle kompetencer. Udviklingerne i Storbritannien og Frankrig divergerer på dette punkt, om end resultaterne er sammenlignelige. Fra et juridisk standpunkt angik afkoloniseringen primært retten til selvbestemmelse, hvilket i praksis medførte, at det blev den mere venstreorienterede del af den juridiske profession, der engagerede sig i spørgsmålet. I Frankrig blev det særligt – men ikke kun – det parisiske advokatsamfunds kommunistiske fraktion, som prægede dette område. Ved at udnytte erfaringerne fra de juridiske missioner fra 1930'erne – f.eks. *Secours rouge international* («Den røde internationale hjælp») og *Association juridique internationale* (Den internationale juridiske forening) – forsøgte flere medlemmer af Paris' advokatsamfund at gribe ind over for Frankrigs repressive politik i en række afrikanske kolonier bl.a. ved at tilbyde juridisk assistance til fængslede medlemmer af *le Rassemblement démocratique africain* (Den afrikanske demokratiske sammenslutning).

Dette engagement kombinerede reelt et politisk budskab med idealet om, at advokater altid upartisk går ind i sager af offentlig interesse. Organisatorisk opstod der et kollektiv bestående af både yngre, nyuddannede advokater og mere erfarne kræfter, hvoraf en række – for eksempel Pierre Stibbe og Marcel Villard – nød stor anseelse blandt kollegaer. Som strategi anvendte de det, som siden blev kendt som »defense de rupture« (i Skandinavisk retssociologi senere omdøbt til *brudproces*) og »defense accusatoire« (»det anklagende forsvar«). Retssagerne havde til hensigt at afsløre den officielle retoriks hykleri, ifølge hvilken lovens ord også blev taget bogstaveligt i det franske imperiums randområder. Gennem denne intervention af parisiske advokater, der alle var kendte i både de politiske kredse og medierne, produceredes et modbillede af det koloniale justitsvæsen. Den højtbeundede »justice coloniale« fremstod som en »injustice coloniale« ved en simpel rekurs til grundlæggende rettigheder og retsprincipper, hvilket i sidste ende, gav næring til idéen om det parisiske advokatsamfund som en liberal profession til rådighed for almen – og nu også global – retfærdighed.

Som Sharon Elbaz har vist, fungerede disse erfaringer som en form for forsøgslaboratorium for den betragtelige mobilisering af franske advokater under Algier-krigen, hvor en hel række advokatkollektiver blev dannet (Elbaz 2002). Afsendelsen af franske tropper til Algeriet blev således årsag til en tilbagevenden til den såkaldte »Dreyfus-tradition«, hvor rekursen til menneskerettighederne indskrev sig i en endnu større politisk og symbolsk

ske professions politiske og administrative magt, men også en reel udfordring til den særlige juridiske magt, der udsprang af dommernes monopol på kontrollen og udviklingen af *the common law*.

dynamik. Denne mobilisering tog udgangspunkt i en bred social bevægelse, der samlede sig om de store mediasager som afsløringen af de franske troppers anvendelse af tortur, men også om etableringen af en luftbro med det formål at yde juridisk assistance i Algeriet til arresterede »frihedskæmpere«. Mobiliseringen var således bredere end det kommunistiske juridiske netværk organiseret omkring AIDJ og implicerede først og fremmest en relancering af »den gamle dame« indenfor menneskerettigheder i Frankrig: *la Ligue française des droits de l'homme et du citoyen* (LDH – Den franske liga for menneske- og borgerrettigheder), der havde oplevet en nedgangsperiode efter anden Verdenskrig, bl.a. fordi organisationen ikke havde været i stand til at indoptage efterkrigstidens nye politiske dagsorden.

Under ledelse af Daniel Mayer, præsident fra 1958 til 1975, begyndte LDH at tiltrække et stort antal unge intellektuelle og advokater, bl.a. tre af foreningens kommende ledere: Madeleine Rebérioux (historiker, optaget i 1964, leder fra 1991 til 1995) og de to advokater Henri Leclerc og Yves Jouffa.⁹ LDH blev i årene fremover præget af disse tre personer, såvel som af en række andre nye medlemmer, der havde gjort erfaringer under kampagnerne mod Algier-krigen. Det var også på denne baggrund, at man forsøgte at genoplive den internationale gren af LDH: *la Fédération internationale des ligues des droits de l'homme* (FIDH – Den internationale sammenslutning af menneskerettighedsligaer).¹⁰ Efter at have ligget stille i årene efter anden Verdenskrig blev FIDH nu en vigtig forening for juridisk rådgivning og aktivisme ikke kun i de eksisterende og tidligere franske kolonier, men på globalt niveau. Selv om FIDH påberåbte sig at være *international*, var den dog i vid udstrækning fransk og styret af en lille gruppe unge advokater, især Henri Leclerc, Daniel Jacoby, Michel Blum og Étienne Jaudel. Disse samarbejdede med et mindre netværk af advokater fra kulturelt nærtstående lande som Belgien, Italien og Schweiz.

9 De blev optaget i hhv. 1967 og 1971 og var ledere fra 1995 til 2000 og fra 1984 til 1991. Den unge advokat Daniel Jacoby, senere præsident for FIDH, blev også optaget i 1971 sammen med Pierre Stibbe, der var en central forsvarsadvokat i retssagerne under Algier-krigen, og som blev optaget i 1966. Et andet vigtigt medlem af LDH var Henri Nougères, der var præsident fra 1975 til 1984. For yderligere oplysninger om LDH, se Agrikoliansky (2002a).

10 I 1922 blev de nationale menneskerettighedsorganisationer indbyrdes forbundet gennem etableringen af en international paraplyorganisation, *la FIDH*, der dog i stor udstrækning var kontrolleret af den franske afdeling, hvis leder, Victor Basch også var præsident for FIDH.

Den politiske advokat. En af de mest iøjnefaldende i denne generation af unge aktivistiske advokater var uden tvivl forsvarsadvokaten Henri Leclerc (født 1934).¹¹ Han var kun halvvejs gennem sit jurastudium, da Algier-krigen brød ud i begyndelsen af 1950'erne, men han valgte ikke desto mindre at melde sig under fanerne hos et af de nye advokatkollektiver på den moderate, »ikke-kommunistiske venstrefløj«. Han blev snart ansat som fuldmægtig hos Albert Naud – der politisk stod til højre, men var kendt som tidligere modstandsmand og en af periodens »*grands avocats artisans*« – med hvem han arbejdede fra 1957 til 1958 og igen i begyndelsen af 1960'erne. Leclercs udtalte politiske engagement fik ham i langt højere grad til at søge et ståsted i regulær partipolitik end de fleste af hans samtidige. Efter en kort periode i Socialistpartiet i begyndelsen af 1950'erne deltog han i 1957 i dannelsen af *l'Union de la gauche socialiste* (UGS – Unionen af det socialistiske venstre), inden han i 1960 blev knyttet til *Parti Socialiste Unifié* (PSU – Det forenede socialistparti), hvor netop modstanden mod kolonialismen var det helt centrale tema. Han var derefter i løbet af 1960'erne opstillet som kandidat for PSU ved flere lejligheder. Det var ligeledes i egenskab af politiker, at han i marts 1968 blev medlem af *le Conseil national sur les droits sociaux* (Det nationale råd for sociale rettigheder). To måneder senere blev han sammen med sin kollega, Michel Blum (der på det tidspunkt var vicepræsident i LDH), en af de mest fremtrædende forsvarsadvokater for de demonstrerende studenter fra maj 1968. Anklagerne mod politiet for unødvendig voldsom fremfærd blandet med en revolutionær stemning udgjorde grundelementerne i disse retssager, der nød stor bevågenhed i offentligheden. I løbet af 1960'erne udvidede han aktiviteterne inden for FIDH til også at forsvare forfulgte minoriteter: F.eks. i forbindelse med de juridiske bataljer i Portugal mod Salazars regime, med forsvaret af medlemmerne af Guadeloupes uafhængighedsbevægelse og med juridisk assistance til bretonske selvstændighedsbevægelser, der kæmpede mod fransk kulturel dominans.

FIDH's aktiviteter indgik i mere overordnede bestræbelser på at engagere det parisiske advokatsamfund i international politik. Ved at skabe en platform, der byggede på en subtil kombination af juridisk professionalisme og almen politisk moral, foregreb disse advokater reelt dannelsen af *les Médecins sans frontières* (Læger uden Grænser) i 1970'erne med et årti, således at »*Les avocats sans frontières*« var den egentlige pionerorganisation på området. For at forstå gennemslagskraften af denne bevægelse er det væsentligt at understrege, at en række progressive katolske advokater snart sluttede sig til FIDH's (og AIJD's) bestræbelser, hvilket medvirkede til at forstærke bevægelsens moralske habitus og troværdighed. Det er i høj grad illustrativt, at *Le Mouvement international des juristes catholiques* (MIJC – Den Internationale sammenslutning for katolske jurister) blev ledet af Louis Edmond Pettiti, kommende formand for det parisiske advokatsamfund og senere dommer ved Den Europæiske Menneskerettighedsdomstol (1980-1998).¹² Denne fremkomst af en bredere juridisk bevægelse indenfor menneskerettighedsområdet i Frankrig kan ses som udtryk for en nyorientering inden for den juridiske profession, der også kan iagttages i Storbritannien på samme tidspunkt.

11 Disse oplysninger stammer fra et interview med Henri Leclerc, den 24. 9. 2002, samt hans erindringer (Leclerc 1994).

12 Der er reelt tale om en juridisk pendant til 'liberation theology', en form for 'Liberation law'.

Lanceringen af Amnesty International i Storbritannien i 1961 var drevet frem af en tilsvarende blanding af juridisk, politisk og kristent engagement, om end sidstnævnte forblev mere diskret i den engelske variant. Den helt store forskel mellem de to bevægelser var i stedet, at Amnesty søgte at sprede menneskerettighedsagendaen til en bredere offentlighed end den rent juridiske ved at opbygge en græsrodsorganisation på området (Buchanan 2002, s. 583). Amnestys grundlægger, Peter Benenson, advokat og troende katolik, gjorde i den sammenhæng brug af sine erfaringer som medstifter af JUSTICE (den britiske afdeling af ICJ) og den indledende juridiske mobilisering på menneskerettighedsområdet. Hvor JUSTICE var blevet formet omkring en retspolitisk dagsorden, der primært henvendte sig til juridiske miljøer, var det den udtalte målsætning, at Amnesty skulle appellere til en bredere offentlighed og særligt 'the tribunal of public opinion', sidstnævnte i form af en art skandaliseringseffekt genereret gennem behændige kontakter i massemedierne (Dezalay – Garth 2002, s. 128f). Et andet udslagsgivende forhold var Benensons strategi – igen baseret på erfaringerne fra JUSTICE – om at holde sig fri af Den Kolde Krigs konfrontationer og konnotationer. Til det formål opfandt han idéen om *the Three Networks*, hvormed han sikrede sig, at alle Amnesty-aktioner angik både Øst, Vest og den zone, som ikke umiddelbart var en del af Den Kolde Krigs kartografi. Helt konkret medførte det, at alle Amnesty-grupper arbejdede med politiske fanger i alle tre zoner for således at understrege organisations politiske neutralitet. Ved ydermere at bruge Verdenserklæringen om menneskerettigheder som normativt udgangspunkt lykkedes det Benenson at oprette en organisation, der som den første på menneskerettighedsområdet kunne postulere, at den reelt var talerør for en universalistisk aktivisme.

Det hører med til historien, at den juridiske uklarhed, som herskede i forhold til FN-menneskerettighedernes indhold, ikke alene var velegnet i mobiliseringen af organisationens græsrodder, men samtidig gav Amnestys ledelsesgruppe en høj grad af bevægelsesfrihed i det mere subtile internationale politiske spil på området. Det skal også påpeges, at Amnestys væsentligste aktiv i de første år ikke var græsrodderne men ledelsesgruppens væsentlige og komplementære sociale, politiske og juridiske kapitaler. Sidstnævnte gjorde Amnesty i stand til at mobilisere en stor gruppe græsrodder i forhold til mål, som disse ledere var med til at gøre ikke alene legitime men også nærmest indiskutable. Peter Benensons egen livsbane – han havde studeret ved Eton og Oxford, var aktiv i Labour-partiet og havde været en markant advokat – var også afgørende for at tiltrække de relevante personer i det spirende menneskerettighedsmiljø. I 1963, hvor Amnesty talte godt 350 lokale grupper, blev den irske menneskerettighedsadvokat Sean McBride valgt som leder for organisationens internationale komite. McBride var medunderskriver af EMRK og havde allerede på det tidspunkt spillet en central rolle i ICJ. Og på samme måde som i ICJ, tilførte han Amnesty ikke kun sine idéer, men også legitimitet: I 1964 tildelte FN organisationen rådgivende status, og Europarådet fulgte efter i 1965. I 1968 blev en anden nøgleperson i det fremspirende menneskerettighedsmiljø udnævnt, nemlig Martin Ennals (1927-1991), der forlod NCCL for at blive den første generalsekretær for Amnesty. Disse rekrutteringer fra såvel NCCL som JUSTICE understregede om noget Amnestys

unikke placering imellem de tidligere mere oppositionelle organisationer inden for menneskerettighedsområdet.

Betydningen af Amnesty's udtalte internationaliseringsstrategi viste sig allerede i løbet af kampagnen under begivenhederne i Nordirland. I 1966 var der opløb til interne problemer bl.a. på grund af en Amnesty-rapport, som hævdede, at de britiske tropper havde anvendt tortur i Nordirland. Selv om anklagerne om tortur i Nordirland var noget mildere end dem, man kendte fra afkoloniseringsprocessen i Algeriet, var Amnesty's rapport tegn på, at organisationen også var klar til at behandle den indenrigspolitiske dimension af menneskerettighederne, om end fra et internationalt juridisk udgangspunkt og med internationale observatører. De mange juridiske problemer, som opstod efterfølgende i relation til krisen i Nordirland – især sagerne om regulære justitsmord som »Birmingham Six«, »Guilford Four« og »Maguire Seven« – medvirkede endvidere til dannelsen af en ny menneskerettighedsdiskurs i Storbritannien, hvor aktører som Amnesty (men også JUSTICE og NCCL) kunne spille en nøglerolle. Mens krisen i Nordirland allerede i 1970'erne således medvirkede til en ny offentlig debat om *civil rights*, var det i løbet af 1980'erne, og særligt igennem modstanden mod Thatcher regeringen, at menneskerettigheder blev en helt central samfundsmæssig tematik. Og bevægelsen manglede ikke emner at tage op: justitsmordene i terror-sagerne, regeringens korstog mod fagforeningerne, der kulminerede i minearbejderstrejken i 1984, regeringens forsøg på at begrænse demonstrationer og endelig lovgivningen om *Poll Tax* (1989-1990) – for blot at nævne de mest berømte. Racerelaterede optøjer, som begivenhederne i Brixton i Sydondon og i Liverpools forstæder i begyndelsen af 1980'erne, gav yderligere næring til Amnesty's modangreb og afslørede retssystemets vanskeligheder med at forholde sig til landets nye sociale problemer.

Denne generelle udvikling kan også observeres i det faktum, at menneskerettigheder som juridisk argument i tiltagende grad blev anvendt af en række advokater, hvoraf hovedparten var tilknyttet de førende organisationer fra den foregående periode: NCCL, JUSTICE og Amnesty. Mens Storbritanniens allerede i slutningen af 1960'erne havde givet grønt lys for individuel klageadgang til Den Europæiske Menneskerettighedsdomstol var det først på dette tidspunkt, at denne lovgivning fik en bredere betydning for udviklingen af stat og samfund.

Fra »Radical Lawyers« til menneskerettighedsadvokater

Blandt de advokater, som igangsatte denne nye juridiske menneskerettighedspraksis, bør nævnes Ben Birnberg og Anthony Lester. Hver for sig repræsenterer de to former for juridisk engagement inden for feltet, lige så vel som de repræsenterer to relativt forskellige veje ind i den juridiske professions elite. Ben Birnberg var tidligere leder af NCCL og stifter af et af de første progressive britiske advokatfirmaer, og hans indflydelse på menneskerettighedsområdet kan illustreres ved det simple faktum, at han medvirkede til at uddanne en hel generation af progressive britiske advokater: Imran Kahn (*Lawrence-sagen*), Garrett Pierce (*Guilford Four, Birmingham Six* og *Derek Bentley*), John Wadham (leder af NCCL) og ikke mindst den eminente professor i folkeret på Oxford Universitet, Ian Brownlie. Disse »disciple« blev hver for sig foregangsmænd inden for en hel række af »progressive« retsområder i Storbritannien: racisme, indsattes rettigheder, indvandring og asyl, folkeret og strafferet. Samtidig gjorde mange af disse yngre advokater politisk karriere (Interview den 12. 6. 2001).

Til sammenligning med denne »radical lawyer«-tradition er Anthony Lesters praksis kendetegnet ved en politisk set mere »mondæn« tilgang. På baggrund af en solid akademisk dannelse med diplomer fra Oxford og Harvard, kom Lester i 1960'erne i kontakt med borgerrettighedsbevægelserne i USA og søgte snart at overføre denne »fremmede interesse« for det amerikanske retssystem, særligt idéen om en mere juridisk *bill of rights*, til Storbritannien. Så tidligt som i 1964 udgav han en bog om racediskrimination i de amerikanske sydstater for Amnesty International. Lester var også den første britiske advokat, der havde en sag ved den europæiske Menneskerettighedsdomstol, og han forsøgte snart at få EMRK implementeret i engelsk ret. Samtidig engagerede han sig i Labour og samarbejdede i 1974 med indenrigsminister Roy Jenkins om spørgsmålet om seksuel diskrimination og racisme. I 1975 blev han særlig rådgiver for Northern Ireland Committee. I 1976 skrev han »November 1976 Call for the Implementation of the ECHR« som en gentagelse af sin appel fra 1968 i bogen *Democracy and Individual Rights* (Fabian Society, 1968). I 1976 genoptog han sit arbejde som *barrister* for udelukkende at koncentrere sig om menneskerettigheder og komparativ forfatningsret som middel til at reformere det engelske retssystem. I de følgende år var han involveret i oprettelsen af en sand perlerække af menneskerettighedsorganisationer.

De store retskulturer på forsvarsbænken

Mens kampen for afkolonisering og selvbestemmelse gjorde menneskerettighederne til et geopolitisk anliggende, var det på flere måder den europæiske Menneskerettighedsdomstol, som blev det centrale omdrejningspunkt for relanceringen af menneskerettigheder i den nationale retspolitik i Frankrig, Storbritannien og andre europæiske lande. Denne forskydning af spørgsmålet om menneskerettigheder fra periferien til centrum for den *nationale* juridiske og politiske debat skyldtes i høj grad Menneskerettighedsdomstolens udtalte strategiske evner. Mens Strasbourg-institutionerne indledningsvist havde været

diplomatiske, for ikke at sige tilbageholdende, i deres afgørelser bemyndigede de sig gradvist til at producere ikke alene en ekspanderende men også en progressiv europæisk menneskerettighedspraksis.¹³ I løbet af dens første 20 år bestræbte Menneskerettighedsdomstolen sig primært på at udarbejde de generelle juridiske retningslinjer og principper for derefter at gå i en langt mere offensiv retning. Takket være denne institutionaliserings- og autonomiseringsstrategi formåede den at skabe en helt ny position i et spirende europæisk juridisk felt, hvor det var afgørende at skabe forbindelser mellem den nationale og internationale/europæiske juridiske elite. Denne position som »højesteret« på menneskerettighedsområdet blev yderligere fremmet af det faktum, at domstolen udgjorde et relevant retsligt forum for ikke alene sager om »klassiske« brud på menneskerettigheder indenfor politi og justitsvæsen; også de mere »privilegerede« aktører – fra medier og fagforeninger til storkapitalister og royale familier – begyndte at benytte sig af Domstolen.¹⁴

Mens både Frankrig og Storbritannien indledningsvist var hovedaktører i etableringen af det europæiske menneskerettighedssystem, ændrede deres strategier sig senere hen. Mest slående var det, at Frankrig ikke ratificerede Menneskerettighedskonventionen før i 1974 og kun anerkendte retten til individuel klageadgang til Menneskerettighedsdomstolen i 1981. Denne tilbageholdenhed var generelt begrundet i en mistro overfor en supranational kontrol på menneskerettighedsområdet – en mistro, der slog særligt igennem i forbindelse med afkoloniseringen, hvor kontrollen med netop beskyttelsen af menneskerettighederne – og derved også definitionen af mulige overtrædelser deraf – var et centralt politisk tema (Pecheul 2001). Ved en implicit henvisning til myten om Frankrig som »menneskerettighedernes vugge« forsikrede den politiske elite, at menneskerettighederne allerede var langt bedre sikrede i den nationale lovgivning, og at der ikke ville være noget synderligt vundet ved at ratificere Konventionen. Det faktum, at den europæiske Konventions paragraffer vedrørende straffeproses var inspirerede af britisk retspraksis, syntes at være endnu en god grund til en vis tilbageholdenhed.¹⁵ På britisk side var andre forhold på spil. Efter at have sikret sig, at Europarådet ikke ville fungere som påskud til dannelsen af et føderalt Europa, forsøgte Storbritannien at spille en central rolle i dette regi. Da EMRK endelig var færdigskrevet i 1950, var Storbritannien det første land til at ratificere den. Og allerede i 1966 opnåede britiske statsborgere retten til personlig klageadgang til Menneskerettighedsdomstolen (Evans 1997, s. 88).

I udgangspunktet var de britiske juridiske institutioner – i lighed med de franske – positivt stemte over for en institution, som de betragtede som en simpel udstrækning til hele Europa af de grundliggende principper fra landets egen juridiske kultur: *Magna Carta*

13 For mere detaljeret gennemgang af Domstolen og dens sociologiske historie, se Madsen (2007a). Se også Simpson (2004).

14 Denne udvikling bliver stærkt kritiseret i Douzinas (2000).

15 Et andet spørgsmål angik verdsligheden og i den forbindelse Frankrigs tradition for en ikke-religiøs undervisning. Desuden kunne den udstrakte magt, som den franske præsident fik tildelt under den Femte Republik, give årsag til frygt for en overskridelse af EMRK.

(1215), *Bill of Rights* (1689), *Habeas Corpus* (1640 og 1679). Men ved en skæbnens ironi blev Storbritannien det land, der først fik Domstolens nye doktrin at føle og særligt i løbet af 1980'erne blev landet gentagne gange indbragt for domstolen i Strasbourg. Dette tiltrak sig opmærksomhed hos landets politiske elite, og man satte direkte spørgsmålstegn ved fastholdelsen af retten til individuel klageadgang til Menneskerettighedsdomstolen. Det typiske svar fra konservative kredse i løbet 1980'erne var, at det ikke alene var op til Storbritannien at give efter, men at »domstolen også skulle holde igen«. Dette skisma kom også til udtryk ved, at de britiske myndigheder i praksis implementerede Menneskerettighedsdomstolens afgørelser, samtidig med at de engelske dommere i Strasbourg, typisk tidligere juridiske rådgivere fra *Foreign Office*, i højere og højere grad dissenterede.¹⁶

The Foreign Office havde oprindeligt domineret det britiske engagement indenfor såvel internationale som europæiske menneskerettigheder, men denne dominans begyndte at aftage, i og med at de væsentligste nationale institutioner – især *the Home Office* – blev mere og mere berørte af de mange domfældelser i Strasbourg og fandt det nødvendigt at finde en løsning på det kroniske britiske menneskerettighedsproblem. Denne forskydning fra de diplomatiske kredse til det indenrigspolitiske i Storbritannien illustrerer også mere generelt, hvordan europæiske menneskerettigheder i perioden transformeredes fra at være et mere internationalt retligt fænomen til at blive en tematik, der primært angik samspillet mellem nationale juridiske institutioner og en mere uafhængig europæisk Menneskerettighedsdomstol. Menneskerettighedsdomstolens vedholdende kritik af britiske praksisser på menneskerettighedsområdet blev samtidigt startskuddet til at relancere kampagnen om en inkorporering af Menneskerettighedskonventionen i engelsk ret – en ny *Bill of Rights* – som led i en forfatningsreform. Mod slutningen af 1980'erne blev en række NGO'er, hvoraf de fleste var under direkte indflydelse – eller grundlagt – af de fremtrædende advokater beskrevet ovenfor, forkæmpere for et sådan reform. I praksis opstod der snart en konflikt mellem en ældre generation af aktivister, der fastholdt idéen om en ny *Bill of Rights* af principielle juridiske grunde, og en yngre generation, der så den som led i en lang bredere samfundsmæssig ændring. Sidstnævnte søgte af såvel politiske som professionelle årsager at lade menneskerettighederne udgøre grundlaget for en ny social og politisk etik for det multikulturelle samfund. Denne yngre generation var kendetegnet ved at være modnet politisk i løbet af 1980'erne, et tiår der for dem var præget af Margaret Thatchers angreb på fundamentale rettigheder i Storbritannien.¹⁷ Til trods for at der var udbredt modstand blandt politikere mod det, som blev betragtet som en parlamentarisk set illegitim »governance by judges«, vandt idéen om en konstitutionel reform, der indbefattede en ny *Bill of Rights*, langsomt indpas i *Labour*.

Projektet blev bakket op af JUSTICE og NCCL (sidstnævnte relanceret i 1989 under navnet *Liberty*) såvel som af en række prominente personligheder: *Law Lords*, advokater,

16 For oplysninger om denne periode med britisk modstand, se L. H. Leigh (1989).

17 For flere detaljer om denne bevægelse, se Klug (2000).

universitetsprofessorer og flere *celebrities*. Det blev også støttet af Labours tænketank, *Institute of Public Policy Research* (IPPR). Efter mere end ti års kampagne trådte den nye *Bill of Rights* endelig i kraft den 2. november 2000 ved en stort anlagt indvielsesfestlighed organiseret af *New Labour*. Lovgivningens tilsyneladende brede opbakning medvirkede også til at give indtrykket af en regulær juridisk mini-revolution, som samtidig skabte et helt nyt marked for menneskerettighedsadvokater. For så vidt angår sidstnævnte, var det ikke overraskende disciplene af Ben Birnberg og Anthony Lester, reelt en 5-10 advokatfirmaer i London, som indtog førerpositionen og blev de nye forkæmpere for retfærdighed. Det er også væsentligt at have for øje, at parallelt med fremkomsten af dette regulære juridiske marked for menneskerettighedsrådgivning var de engelske domstole selv blevet kraftigt inspireret af den nye »menneskerettighedsånd«. Højesteretsdommernes »internationalisme« kom utvetydigt til udtryk – live på CNN – da de trådte i karakter i den stort anlagte retssag mod Pinochet i London, hvor også en hel perlerække af menneskerettigheds-NGO'er og juraprofessorer gjorde engelsk justits til et globalt anliggende. At menneskerettigheder ikke blot var et anliggende for grupperinger på venstrefløj, men en almen sag blev i høj grad understreget af, at en af Højesteretsdommerne, Lord Hoffmann, måtte trække sig fra Pinochet-sagen, da det kom frem, at han i en årrække havde været engageret i Amnesty International, der selvsagt var en af sagens parter (Wilson – Hopkins 1998). Pinochet-sagen blev også straks set som udtryk for en ny international retsbevidsthed, ligefrem en ny juridisk *Zeitgeist*. Sociologisk set er langt det dog væsentligere at fremhæve, at denne »internationale retsbevidsthed« blandt britiske dommere og advokater mest af alt var produktet af europæiske retlige transformationer, herunder særligt implementeringen – og internaliseringen – af EMRK. Hvis de europæiske menneskerettigheder først havde bidraget til »the end of Empire« (jf. Simpson 2004), var de fyrré år senere en integreret del af en fornyet britisk internationalisme, der nød bred opbakning på tværs af politiske og sociale skel.

Menneskerettighedernes indtog i Frankrig over de sidste tredive år som produkt af såvel den nye europæiske menneskerettighedsdoktrin som af en mere global menneskerettighedsbevægelse er på mange måder forskellig fra det engelske narrativ. Allerede i 1974, i sammenhæng med præsidentvalget, opstod der en kampagne til fordel for en ratificering af Menneskerettighedskonventionen, som medførte en interesse for området ikke kun blandt aktivister, men også blandt toppolitikere (Agrikolianski 2002b). Denne kampagne, der fik stor opbakning af René Cassin, havde dog ikke samme vidtrækkende betydning som den britiske proces omkring *The Human Rights Act* i 1990'erne. Den medvirkende dog til at bringe spørgsmålet om *libertés* på den politiske dagsorden og særligt den centralistiske-gaullistiske opfattelse af statsmagten blev genstand for debat.

På et mere overordnet plan var denne kritik nært forbundet med advokatstandens fornyede politiske engagement i 1970'erne. Dette engagement blandt jurister fra især venstrefløj, der havde været vagt under Alger-krigen, voksede igen efter studenteroptøjerne i maj 1968 og i debatten om transformeringen af den franske stat. Organisationer som *Mouvement d'action judiciaire* (Bevægelsen for juridisk aktion), *Syndicat des avocats de France*

(De franske advokaters fagforening) og *Syndicat de la magistrature* (Dommernes fagforening) argumenterede for, at den juridiske profession var nødt til skabe sig en helt ny og politisk rolle i samfundet. Flere af hovedaktørerne i disse bevægelser deltog allerede aktivt i arbejdet for menneskerettigheder, som f.eks. Louis Joinet fra *Syndicat de la magistrature*, der siden skulle blive en central aktør i FN-regi og som generaladvokat i *la Cour de cassation*. Blandt undervisere på universitetet blev der samtidig dannet en lille marxistisk gruppe af jurister og sociologer, der mere eller mindre direkte arbejdede med spørgsmål, der angik menneskerettighederne.¹⁸ Denne akademiske bevægelse, der hovedsageligt var knyttet til venstrefløjen eller den ekstreme venstrefløj, tog del i den retskritik, der kendetegnede både Frankrig og USA i perioden. Hvad der måske er mest væsentligt er, at denne form for nye juridisk-politiske bevægelser udgjorde en alternativ mulighed for politisk engagement for en juridisk profession, der i det store hele havde mistet fodfæstet i statsadministrationen og det politiske liv. For eksempel LDH – Menneskerettighedsligaen – drog klar fordel af denne fornyede politiske interesse blandt jurister, og særligt en række advokater rekrutteret fra disse bevægelser blev siden hen nøglepersoner i organisationen (Agrikolianski 2002a, s. 125). Det er i øvrigt det samme mønster, man kan observere i forhold til Amnesty, der åbnede sin franske afdeling på dette tidspunkt og fandt støtte hos en række politisk aktive jurister hvoraf mange tillige havde været tilknyttet kristne organisationer som *Action des Chrétiens pour l'Abolition de la Torture* (De kristnes bevægelse mod tortur).

Interessen for borgerlige frihedsrettigheder og mere generelt for menneskerettigheder afspejledes også i de politiske partiers programmer. Op gennem 1970'erne havde venstrefløjen prøvet at destabilisere præsident Giscard d'Estaings tiltagende magt gennem en kritik af dennes forhold til fundamentale rettigheder. Som Éric Agrikoliansky har vist, indskrev disse »territoriale stridigheder« om borgerlige frihedsrettigheder mellem Giscard d'Estaing, Socialistpartiet og Kommunistpartiet sig i en stærkt polariserende politisk kontekst. Kampen foregik reelt på flere fronter, først og fremmest med socialistpartiets forsøg på at indtage et anti-totalitært og ikke-kommunistisk standpunkt over for kommunisterne på den ene side og som en socialistisk kritik af den politiske liberalisme som præsident Giscard d'Estaings havde haft succes med ved urnerne på den anden side (Agrikolianski 2002b). Uagtet at disse debatter i et vist omfang begrænsede sig til højstemt politisk propaganda, gjorde valget af François Mitterrand til præsident i 1981 det muligt for flere af disse nye tanker at komme på den konkrete politiske dagsorden. En af fortalere for en menneskerettighedsagenda blandt Mitterrand-støtterne var advokaten Robert Badinter. Til trods for at han på mange måder var en »non-comrade« – han var ikke medlem af Socialistpartiet og mest kendt som velbeslået erhvervsadvokat fra det højere parisiske borgerskab – var det Badinter, der som Justitsminister fik sit navn i historiebøgerne, da han

18 F.eks. Danièle Lochak, der deltog i opstarten af GISTI (Groupe d'information et de soutien des immigrés).

valgte at afskaffe dødsstraffen kort tid efter sin nominering i 1981.¹⁹ Badinter søgte mere overordnet en retsreform på det menneskeretlige område. Dette indbefattede bl.a. afskaffelsen af *la Cour de sûreté de l'État* (Retten for statens sikkerhed), ophævelsen af loven »Sécurité et liberté« samt ikke mindst accepten af individuel klageadgang til Menneskerettighedsdomstolen i Strasbourg. Badinters budskab var mere end klart og søgte at fastslå, at det ikke var liberalisme à la d'Estaing men socialisme à la Mitterrand, der sikrede individets stilling i den moderne franske stat.

Siden kampagnen for ratificering af EMRK i starten af 1970'erne, havde fortalere for europæiske menneskerettigheder i Frankrig længe været en mindre kreds af jurister, der for størstedelens vedkommende var knyttet til *l'Institut international des droits de l'homme* (IIDL – Det Internationale institut for menneskerettigheder); forskningsinstitutionen som var blevet grundlagt af René Cassin, efter at denne havde modtaget Nobels Fredspris i 1968. Andre væsentlige aktører var bl.a. strafferetseksperter Mireille Delmas-Marty samt en mindre gruppe advokater, der var knyttet til *l'Institut des droits de l'homme du Barreau de Paris* (Det parisiske advokatsamfunds institut for menneskerettigheder) – der var grundlagt af ovennævnte Pierre-Henri Teitgen og Louis Edmond Pettiti. Imidlertid forventede selv de mest optimistiske af disse jurister sig ikke meget af denne nye mulighed for at anvende den europæiske menneskeret mere direkte i udviklingen af fransk ret, men anså det mest af alt som blot et retligt redskab blandt mange. Det er værd at nævne, at de højeste retsinstanser i Frankrig – helt som deres britiske modstykker før ratificeringen af EMRK – havde fastslået, at Menneskerettighedskonvention kun bød på mindre problemer i forhold til gældende fransk ret. Men denne optimistiske konklusion blev hurtigt forældet af et europæisk menneskerettighedssystem, som netop i 1980'erne igangsatte dets ekspanderende program. I første omgang forsøgte *la Cour de cassation* at tilpasse sin egen retspraksis til Menneskerettighedsdomstolens doktrin og implementerede straks alle domme, der blev afsagt mod Frankrig. Ligesom deres kolleger i *le Conseil d'État* – Statsrådet (den Administrative Højesteret) – var dommerne i udgangspunktet positivt stemte for den nye europæiske retspraksis, der i deres øjne lå helt i forlængelse af den stolte franske tradition på området.²⁰

Det er på denne baggrund, at det er muligt at forstå overraskelsen hos de højeste franske retsinstanser, da Menneskerettighedsdomstolen – »denne lille domstol, så langt fra Paris« – gik ind i en kritik af ikke alene Frankrigs politi og centraladministration, men også af de højeste retsinstansers almindelige virke. I følge en advokat blev den europæiske Konvention pludselig til »den anglesaksisk inspirerede tekst«, og der blev sågar talt om et oprør mod EMRK blandt franske dommere (Interview d. 14. oktober 2002). Det bør un-

19 Badinter var ligeledes medlem af La ligue française des droits de l'homme.

20 Dommerne var af den overbevisning, at René Cassin, der tidligere havde været dommer i Statsrådet, skulle være garant for, at EMRK udviklede sig i overensstemmelse med den franske juridiske tradition.

derstreges, at det kun i mindre grad var fordømmelsen af Frankrig for brug af tortur end kritikken af det institutionelle set-up ved de to højesteretter – særligt statsadvokatens funktion i *Cour de cassation* og regeringskommissærerne i *Conseil d'État* – der gav anledning til denne voldsomme reaktion. Det var ganske enkelt anklagemyndighedens beføjelser, der stod på spil (Merguenaud 2001; de Gouttes 2002). Selv om disse juridiske stridigheder foregik i et mere eller mindre lukket kredsløb af elitejurister og derfor ikke var en offentlig sag, som NGO'erne kunne profilere sig på, gav den ikke desto mindre advokater mulighed for – ved at henvise til Menneskerettighedsdomstolens retspraksis – at kritisere det franske justitsvæsens tidligere helt urørlige traditioner. Menneskerettighedsdomstolen i Strasbourg blev således en regulær appeldomstol for beslutninger, truffet i de franske højesteretter. Godt hjulpet på vej af Menneskerettighedsdomstolens geografiske placering indenfor landets grænser steg antallet af retssager kolossalt. Frankrig blev derved til et af de tre lande inden for Europarådet, der modtog flest domme for at have forbrudt sig mod menneskerettighederne – og dét på et tidspunkt hvor en af menneskerettighedernes foregangsmænd, formanden for advokatsammenslutningen, Louis Edmond Pettiti, fungerede som dommer i Strasbourg.²¹ Disse »stridigheder mellem retsinstanserne« aftog med tiden, men ikke uden at have omdefineret de nationale retslige hierarkier og integreret dem i en regulær europæisk juridisk orden. Effekten – som i den britiske case – var ikke alene en ny juridisk betydning men også en social og politisk revaluering af menneskerettighederne i Frankrig, der også snart lod sig ane på det udenrigspolitiske område.

Konklusion: Fra et imperium til et andet?

Frankrig og Storbritannien optager helt centrale og i høj grad sammenlignelige pladser i den betragtelige sociale og juridiske restrukturering, som de sidste 50 års europæisk historie udgør: Fra det fælles fald fra den internationale politiks tinder som følge af imperiernes gradvise kollaps i efterdønningerne fra Anden Verdenskrig til deres integration i en ny europæisk politisk og juridisk orden som tunge medlemmer. Selve forandringen af statsstrukturen i begge lande fra idéen om den imperiale stat til implementeringen af den moderne europæiske velfærdsstat er om noget illustrativt for denne grundlæggende transformation. Denne artikel påpeger, at selv samme strukturelle historie også er indskrevet i de moderne menneskerettigheders fremkomst og institutionalisering siden Anden Verdenskrig. Ved at bruge moderne menneskerettigheder som analytisk indfaldsvinkel er det også muligt langt mere præcist at beskrive den komplekse proces af eksport og import af juridisk viden og *know-how*, som ikke alene er i hjertet af den nye verdensorden men også dens internalisering i de enkelte producenter. Det der gør menneskerettighedsområdet særligt

21 Alene i 2001 var der 45 retssager mod Frankrig i hvilke Frankrig blev dømt skyldig i at bryde EMRK 32 gange. Kun Italien og Tyrkiet blev dømt flere gange end Frankrig i 2001.

interessant i denne sammenhæng er, at der er en nær – og på mange måder paradoksal – sammenhæng mellem imperiernes umiddelbare fald og fremkomsten af internationale menneskerettigheder (jf. Simpson 2004). Mens imperierne aldrig undlod at legitimere deres oversøiske engagement med henvisning til deres civilisationers overlegenhed – og særligt hvad angår menneskerettigheder og demokrati – så var det reelt først med afkoloniseringsen, at disse værdier for alvor blev spredt til kolonierne. Det er dog væsentligt at bemærke, at denne import af menneskerettighederne i kolonierne langt fra udelukkende foregik via frihedsbevægelserne, men snarere i høj grad var præget af »de sidste dages« imperiale strategier: Kolonierne blev udstyret med konstitutionelle systemer, der klart afspejlede de tilsvarende i Frankrig og Storbritannien, ligesom de nye politiske og juridiske eliter snart indgik i magtfulde netværk mellem »center og periferi«. At tro at menneskerettighedernes internationalisering alene var et produkt af det imperiale systems fald er at overse det mest elementære omkring rettens internationalisering, nemlig at retlige idéer og viden aldrig cirkulerer helt uden den kontekst af hvilken de udspringer (jf. Dezalay – Garth 2002).

At den post-koloniale konstruktion i langt højere grad er en fortsættelse af den imperiale orden, end hvad terminologien umiddelbart lægger op til, er også helt centralt for at forstå fremkomsten af Europa og europæiske menneskerettigheder som del af en kontinuitet – snarere end diskontinuitet – i samspillet mellem de europæiske stormagter. Hvis Europa, som Christophe Charle har påvist (Charle 2001), tidligere var krigsskueplads – symbolsk som militært – for de imperiale samfunds interaktion, så er fremkomsten af et mere integreret Europa primært udtryk for en transformation af det internationale felt, hvor netop imperiernes fald medførte en grundlæggende politisk revurdering af selve idéen om Europa: Både Frankrig og Storbritannien – men også Tyskland, Belgien og andre sen-imperiale samfund – orienterede sig mod Europa som en politisk mulighed og nødvendighed. Dermed ændredes Europa også fundamentalt fra at være krydsfeltet mellem konkurrerende imperiale visioner til at blive strukturen for en ny form for neo-imperialisme, der først angik det interne – opbygningen af fælles strukturer – til langt senere at tage fat om de eksterne relationer. Denne artikel fokuserede først på eksporten og siden importen af den nye europæiske ortodoksi på menneskerettighedsområdet. Men der er, som antydnet i afsnittet om den aktuelle menneskerettighedspolitik i Storbritannien, en tredje dimension, som ikke er behandlet i detaljer her, nemlig hvorledes den nye menneskerettighedsortodoksi blev løftestangen for en fornyet international aktivisme både i EU-regi og i de europæiske stormagters egne udenrigspolitikker. Selv om Tony Blairs *Human Rights Act* blev annonceret som et forsøg på at bringe »human rights home«, så blev den i praksis øjeblikkeligt opfulgt af en plan om at bringe »human rights abroad«. Ikke alene bidrog det til en begyndende demokratisering af EU, som kom stærkest til udtryk med EU's Charter for fundamentale rettigheder (Madsen 2007b), det var om end endnu tydeligere i *New Labours* udvikling af en såkaldt »Moral Foreign Policy« med tilhørende ret til »liberal intervention«. At gøre europæiske menneskerettigheder til et udenrigspolitisk spørgsmål var imidlertid ikke et rent britisk anliggende. Fra København til Stockholm og ikke mindst fra

Paris til Bruxelles blev menneskerettigheder – implicit forstået som europæiske menneskerettigheder – hjørnesteinen i en fornyet global europæisk aktivisme. Hvad der måske er mest slående ved denne *soft power* strategi er, at den til forveksling ligner de imperiale samfunds normative selvpromovering. Og i den sammenhæng bør det erindres, at sidstnævnte aldrig begrænsede sig til ren juridisk altruisme men netop brugte retten som legitimeringsgrundlag for klare politiske mål.

Litteratur

- Abel-Smith, Brian og Robert Stevens. *Lawyers and the Courts. A Sociological Study of the English Legal System 1750-1965*. London: Heinemann, 1967.
- Agi, Marc. *De l'Idée d'universalité comme fondatrice du concept des droits de l'homme, d'après la vie et l'œuvre de René Cassin*. Antibes: Ap'Azur, 1980.
- Agrikoliansky, Éric. *La Ligue française des droits de l'homme et du citoyen depuis 1945. Sociologie d'un engagement civique*. Paris: l'Harmattan, 2002a.
- Agrikoliansky, Éric. 'Liberté, liberté chérie: La Gauche et les libertés publiques dans les années 1970. Usage politiques d'une catégorie juridique'. Paper præsenteret på Université de Picardie, Curapp, 14.-15. november 2002b.
- Bancaud, Alain. *Une exception ordinaire. La magistrature en France (1930-1950)*. Paris: Gallimard, 2002.
- Bourdieu, Pierre. *Raisons pratiques: Sur la théorie de l'action*. Paris: Seuil, 1994.
- Bourdieu, Pierre. *The Rules of Art*. Cambridge: Polity, 1996.
- Bourdieu, Pierre, Olivier Christin og Pierre-Étienne Will. 'Sciences de l'État', s. 3-12, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 133, 2000.
- Buchanan, Tom. 'The Truth Will Set You Free': The Making of Amnesty International', s. 575-597, *Journal of Contemporary History*, 37 (4), 2002.
- Charle, Christophe. *La crise des sociétés impériales: Allemagne, France, Grande-Bretagne 1900-1940*. Paris: Seuil, 2001.
- Douzinas, Costas. *The End of Human Rights. Critical Legal Thought at the turn of the Century*. Oxford: Hart Publishing, 2000.
- Dezalay, Yves og Bryant Garth. *The Internationalization of Palace Wars: Lawyers, Economists, and the Contest to Transform Latin American States*. Chicago: University of Chicago Press, 2002.
- Elbaz, Sharon. 'Les avocats métropolitains dans les procès du Rassemblement démocratique africain (1949-1952). Un banc d'essai pour les 'collectifs d'avocats' en Guerre d'Algérie?', *Bulletin de l'IHTP*, »Usages politiques du droit et de la justice«, 80, 2002.
- Evans, Sir Vincent. 'The European Court of Human Rights. A Time for Appraisal', i Blackburn, Robert og James J. Busuttill (red.). *Human rights for the 21st. Century*. London: Pinter, 1997.
- Gaudement, Yves-Henri. *Les Juristes et la vie politique de la IIIe République*. Paris: PUF, 1970.
- de Gouttes, Régis. 'Logiques de la Cour de Cassation et la Cour européenne des droits de l'homme', paper præsenteret på Universitetet Panthéon-Assas (Paris II), den 10. juni 2002.
- Israël, Liora. 'Cadres et motifs de l'action résistante: l'exemple du Front national des juristes, 1940-1944', Céfaï, Daniel og Danny Trom (red.), *Les Formes de l'action collective, mobilisation dans les arènes publiques*. Paris: Éd. de l'EHESS, 2001.
- Karpik, Lucien. *Les Avocats. Entre l'État, le public et le marché XIIIe –XXe siècle*. Paris: Gallimard, 1995.
- Kauppi, Niilo og Mikael Rask Madsen. 'European Integration: Scientific Object or Political Agenda?', pp. 28-32, *Praktiske Grunde – Tidsskrift for kultur- og samfundsvidenskab* nr. 1/forår, 2007.

- Klug, Francesca. *Values for a Godless Age. The Story of the United Kingdom's New Bill of Rights*. London: Penguin, 2000.
- Koskenniemi, Martti. *The Gentle Civilizer of Nations. The Rise and Fall of International Law 1870-1960*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Leclerc, Henri. *Un combattant pour la justice. Entretiens avec Marc Heurgon*. Paris: La Découverte, 1994.
- Leigh, L. H. 'Royaume-Uni', s. 329-355, Delmas-Marty, Mireille (red.). *Raisonnement la raison d'État. Vers une Europe des droits de l'homme*. Paris: PUF, 1989.
- Madsen, Mikael Rask. 'France, the United Kingdom and the »Boomerang« of the Internationalisation of Human Rights (1945-2000)', s. 57-86, Halliday, Simon og Patrick Schmidt (eds.). *Human Rights Brought Home: Socio-Legal Perspectives on Human Rights in the National Context*. Oxford: Hart, 2004a.
- Madsen, Mikael Rask. 'Make law not War: les sociétés impériales confrontées à l'institutionnalisation internationale des droits de l'Homme', s. 97-106, *Actes de la recherche en sciences sociales* 151-152, 2004b.
- Madsen, Mikael Rask. *L'Émergence d'un champ des droits de l'homme dans les pays européens : enjeux professionnels et stratégies d'État au carrefour du droit et de la politique (France, Grande-Bretagne et pays scandinaves, 1945-2000)*. Afhandling forsvaret på École des hautes études en sciences sociales, Paris, 2005.
- Madsen, Mikael Rask. 'Transnational Fields: Elements of a Reflexive Sociology of the Internationalisation of Law', s. 23-41, *Retfærd* 3/114, 2006a.
- Madsen, Mikael Rask og Yves Dezalay. 'La construction européenne au carrefour du national et de l'international', s. 277-296, i Cohen Antonin, Bernard Lacroix og Philippe Riutort (eds.). *Les formes de l'activité politique: Éléments d'analyse sociologique XVIIIè –XXè siècle*. Paris: Presses Universitaires de France, 2006b.
- Madsen, Mikael Rask. 'From Cold War Instrument to Supreme European Court: The European Court of Human Rights at the Crossroads of International and National Law and Politics', s. 137-159, *Law and Social Inquiry* 32, Issue 1, 2007a.
- Madsen, Mikael Rask. »For a Europe of Human Rights and the People«: The EU Charter of Fundamental Rights in the Post-Cold War Democratisation of Europe', Cohen, Antonin og Antoine Vauchez. *The European Constitution and Its Discontents: Social Processes and Political Mobilizations in the Making of a New Europe*. Brussels: University of Brussels Press, in press 2007b.
- Merguenaud, Jean-Pierre. 'L'effectivité des arrêts de la Cour européenne des droits de l'homme en France', s. 1-12, *Journal des droits de l'homme* 24, 2001.
- Nordmann, Joë og Anne Brunel. *Aux vents de l'histoire*. Arles: Actes Sud, 1996.
- Pecheul, Armel. *Les Dates clefs de la protection des droits de l'homme en France*. Paris: Ellipses, 2001.
- Simpson, A. W. Brian. *Human Rights and the End of Empire: Britain and the Genesis of the European Convention*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- 'The European Tradition in International Law: Hersch Lauterpacht', særnummer af *European Journal of International Law* nr. 8 (2), 1997.
- Thornhill, Chris. 'State Building and Constitutional Rights: A Socio-theoretical Analysis'. Paper præsenteret på IISL, Spanien, den 24. maj 2007 ('Towards a Sociology of Human Rights').
- Tolley Jr, Howard. *The International Commission of Jurists. Global Advocats of Human Rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1994.
- Wilson, Jamie og Nick Hopkins. 'Pinochet Law Lord Linked to Amnesty', *Guardian Unlimited*, tirsdag d. 8. december 1998.